

rını âlim sıfatına dahil etmeleri eleştirilerek bunların müstakil sıfatları olduğu öne sürülmüştür. On altıncı bölümde rü'yetalahın aklen mümkün, naklen vâcib ve sabit olduğu şeklindeki Ehl-i sünnet telakisi anlatılmıştır. On yedinci bölümde nübüvüve hazırlık sayılabilecek şekilde hüsun ve kubuh bahsi konu edilerek ilâhî tebliğ olmadan kula hiçbir mükellefiyetin yüklenemeyeceği, insanın fiillerine mükâfat veya ceza tertip edilmesinin söz konusu olamayacağı kanaati işlenmiş, on sekizinci bölümde Mu'tezile'nin iddiasının aksine ilâhî fiillerin gerçekleşmesinin ardından bunları gerektirici (vâcib) herhangi bir sebebin bulunmadığı görüşü savunulmuştur.

Nihâyetü'l-ikdâm'in son iki bölümü nübüvvet ve sem'iyât bahislerine ayrılmıştır. Birinci kısımda nübüvveti inkâr eden Berâhime ve Sâbiiler'in görüşleri eleştirilmiş, mucizenin gerçekliği üzerinde durulmuş, bu arada Mu'tezile ile bazı Şîf gruplarının konuyla ilgili yanlış telakkilerine temas edilmiştir. Kitabın son bölümü, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatı ve bunun en büyük delilinin Kur'an olduğunun vurgulanmasıyla başlamış, ardından sem'iyât bahislerine geçilerek kabir hayatı, cismanî haşır, mizan, havz ve şefaate meselelerine değinilmiş, daha sonra "es-mâ ve ahkâm" çerçevesinde imanın tanımı, iman-amel münasebeti ve buna bağlı olarak büyük günah işleyeninin durumu tartışılmıştır. Ardından imâmet konusu ele alınarak dindeki yeri belirtilmiş, devlet başkanının belirlenmesi şekli hakkındaki farklı görüşler kaydedilmiş, bu arada Şîa'nın imâmet telakkisi zikredildikten sonra bu anlayışın yanlış tarafları anlatılmıştır. Yirminci bölüm vellelerin kerametleri, ilâhî dinler arasında nesih konusu ve Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dinin diğer dinleri nesihmesiyle ilgilidir. Kitabın sonuna nâşir tarafından bazı nüshalarda bulunduğu kaydedilen atom (cevher-i ferd) hakkında bir kısım eklenmiştir. Burada kelâmcılar tarafından benimsenen cevher-i ferd anlayışı filozoflara karşı savunulmaktadır. Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*'in bitiminde kelâm âlimlerinin düşüncelerini ortaya koyma noktasında amacını gerçekleştirdiğini, daha sonra da ilâhiyatçı filozofların "küruntulardan ibaret olan" görüşlerini beyan edeceğini kaydeder. Alfred Guillaume, müellifin *el-Menâhîc ve'l-beyânât* adlı risâlesinin bu maksatla yazılmış olabileceğini söylemektedir (*Nihâyetü'l-ikdâm*, tercüme edenin girişi, s. XIII).

Eserin birçok kütüphanede yazma nüshaları bulunmaktadır (meselâ bk. Beyazıt

Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2154; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 666; TSMK, III. Ahmed, nr. 1845; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3164; Oxford Bodleian Library, MS, Marsh, nr. 356; Paris Bibliothèque Nationale, MS, Arabe, nr. 1246; Berlin Preussische Staatsbibliothek, MS, Petermann, II, 579). Eser Alfred Guillaume tarafından yukarıdaki son üç nüsha esas alınarak giriş, Arapça metin, özet şeklinde İngilizce tercüme ve indekslerle birlikte neşredilmiştir (London 1934). *Nihâyetü'l-ikdâm*'in Arapça metninin ofset baskısı Bağdat (1964) ve Kahire'de (1992) gerçekleştirilmiştir. Muhammed Tancî, bu neşirde yazma nüshalardan ve yanlış okumalardan kaynaklanan hatalar bulunduğunu belirtmektedir (*İA*, XI, 395).

Nihâyetü'l-ikdâm klasik Sünnî kelâmının hemen bütün konularını içermektedir. *el-Milel ve'n-nihal*'den sonra telif edilen *Nihâyetü'l-ikdâm*'da İslâm mezheplerinin kelâm alanındaki görüşleri mukayeseleli bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmakta, *el-Milel ve'n-nihal*'deki tasvirî üslûbun aksine burada Ehl-i sünnet'in itikadî anlayışı Eş'ariyye çerçevesinde ortaya konulmakta ve diğer mezheplere karşı savunulmaktadır. "Ehl-i hak" olarak nitelendirilen Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Ebû Bekir el-Bâkîllânî, Ebû İshak el-İsferâyîni ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi Eş'arî mensuplarına sık sık atıfta bulunulmakta, bu mezhebin karşısında yer alan Berâhime, Sâbie, Seneviyye, felâsife, Mu'tezile, Cehmiyye ve Kerrâmiyye gibi telakkiler eleştirilmektedir. Muhammed Tancî, *Nihâyetü'l-ikdâm*'da Eş'arî'nin akidesi esas alınmakla beraber yer yer onun da tenkit edildiğini, hatta bazan kelâmcıların görüşleri de aşarak felsefî telakkilere yer verildiğini kaydeder (*a.g.e.*, a.y.). Şehristânî'nin Şîa hakkında zaman zaman sempatik ifadelerle yer vermesi, özellikle *el-Milel*'de tarafsız ve müsamahalı bir tavır takınması kendi döneminde tehlikeli bir modernistlik olarak görülmüş, *Nihâyetü'l-ikdâm*'ı Hz. Hüseyin'in oğlu Zeynelâbidin'in bir duasıyla bitirmesi örneğinde görüldüğü gibi Ehl-i beyt'e büyük bir sempati duyması bazı çevrelerde onun Şîa'ya, hatta İsmâiliyye'ye mütemayil olduğu şeklinde yorumlanmıştır (*DMİ*, XIII, 424). Ancak bu itihamları *Nihâyetü'l-ikdâm* açısından haklı bulmak mümkün değildir. Çünkü bu eserde müellif, Şîa kelâmının farklılığını en belirgin şekilde yansıtan imâmet konusunda onların anlayışlarını kaydettikten sonra bu görüşleri eleştiriye tâbi tutmuştur (s. 484-497). Kelâmın felsefeden etki-

lenmeye başladığı döneme ait eserlerden biri olan *Nihâyetü'l-ikdâm*'da yer yer felsefeye karşı çıkılırken zaman zaman da müellifin felsefeden etkilendiği görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm: The Summa Philosophiae of al-Shahrestâni Kitâb Nihâyatu'l-Ikdâm fi 'ilmi'l-kalâm* (trc. ve nşr. A. Guillaume), London 1934, tercüme edenin girişi, s. IX-XVI; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 332; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1986; Brockelmann, *GAL*, I, 429; *Suppl.*, I, 763; D. Gimaret, *Théories de l'acte humain en théologie musulmane*, Paris 1980, s. 132-134; P. Kraus, "Bücherbesprechungen", *ZDMG*, LXXXIX (1935), s. 131-136; R. A. Nicholson, "The Summa Philosophiae of al-Shahrestâni Kitâb Nihâyatu'l-Ikdâm fi 'ilmi'l-kalâm", *JRCAS*, sy. 22 (1935), s. 302-303; Cl. Gilliot, "Textes arabes anciens édités en Égypte au cours des années 1992 à 1994", *MIDEO*, XXII (1994), s. 319; Carra de Vaux, "eş-Şehristânî", *DMİ*, XIII, 424; Muhammed Tancî, "Şehristânî", *İA*, XI, 395; G. Monnot, "al-Shahrestâni", *El²* (İng.), IX, 215.

İLİYAS ÇELEBİ

NİHÂYETÜ'İ-MUHTÂC

(نهاية المحتاج)

Nevevî'nin Şâfiî fıkhnına dair
Minhâcî'î-ş-tâlibîn adlı eserine
Şemseddin er-Remlî'nin
(ö. 1004/1596)
yazdığı şerh
(bk. MİNĦÂCÜ'İ-TÂLIBİN).

NİHÂYETÜ'İ-UKÛL

(نهاية العقول)

Fahreddin er-Râzî'nin
(ö. 606/1210)
kelâma dair eseri.

Tam adı *Nihâyetü'l-ukûl fi dirâyeti'l-usûl* olan eseri Kâtib Çelebi *Nihâyetü'l-ukûl fi'l-kelâm fi dirâyeti'l-usûl* diye kaydettikten sonra buradaki "usul"ün "usûlü'd-dîn" mânasına geldiğini belirtir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1988). Müellifi tarafından iki cilt ve yirmi bölüm (asıl) halinde düzenlenen eserde klasik kelâm kitaplarının bütün konularına yer verilmiştir. Eserin ilk bahsi mukaddimeler hakkında olup genel anlamda bilgi felsefesi çerçevesinde müktesep ve zaruri bilgi çeşitleri, tarif ve delille bu konularda bazı mezhep ve ekollerin görüşlerinin eleştirisini içeren yedi fasıldan oluşmaktadır. İkinci bölümde nazar konusu ele alınıp Sûfestâiyye'nin reddi, nazarın ilim ifade ettiği ve Allah'ı tanıma yolu olan nazarın mutlaka icra edilmesi gereken fikrî bir ameliye olduğu gibi hususlar işlenmiştir. Üçüncü bölüm ci-

simlerin hâdis olması meselesine, dördüncü bölüm Allah'ın varlığının ispatına tahsis edilmiştir. *Nihâyetü'l-ʿuḳûl*'ün bundan sonraki bölümlerinde önce sübûtî, ardından selbî-tenzihî sıfatlara yer verilmiş, kelâm kitaplarında Allah-kâinat münasebetine zemin hazırlamak üzere bahis konusu edilen altı sıfatla nübüvvet müessesesine kapı açan kelâm sıfatı üzerinde durulmuştur. Beşinci bölümün geniş hacmi içinde Allah'ın kâdir oluşu, kudret sıfatının ezeliyeti, bu arada kader konusuna da ışık tutmak üzere kulun kudreti meselesi tartışılmış, ardından âlim sıfatı ele alınarak idrak, şuur ve ilim kavramları hakkında açıklamalar yapıldıktan sonra Allah'ın âlim oluşu konusu işlenmiş, yedinci bölümde âlim ve kâdir sıfatlarının köklerini teşkil edip kelâm literatüründe “mâna sıfatları” diye anılan ilim ve kudret sıfatlarının gerekliliği vurgulanmış, ayrıca sıfat-zât münasebetine temas edilmiş ve Mu'tezile'nin bu konudaki eleştirilerine cevap verilmiştir. Sekizinci bölümde Allah'ın zâtıyla kâim ve kadîm olup hayrı ve şerriyle birlikte her türlü nesne ve olaya şâmil olan irade sıfatı anlatılmış, ardından Allah'ın peygamberler vasıtasıyla insanlara mesajlar göndermesinin esasını oluşturan mütekellim sıfatının problemleri tartışılmış, onuncu bölümde Allah'ın sem' ve basar sıfatları, insanlardaki bu sıfatların mahiyetleri tahlil edilmiş, bâki sıfatıyla ilgili meseleler incelenmiş, ilâhî sıfatlar, gerek zatla kâim oluşları gerekse taalluk ettikleri alanlar bakımından vahdet-kesret çerçevesinde ele alınmış, Ehl-i sünnet'in Allah'a nisbet ettiği mâna sıfatları Mu'tezile'ce benimsenen “ahvâl” teorisiyle mukayese edilmiş, haberî sıfatlara değinilmiş, Allah'ın mekândan münezzehe olduğu belirtilmiştir (vr. 1^b-226^b).

Eserin II. cildinin başında yer alan on birinci bölümünde rü'yetullah konu edinilmiş, ardından Cenâb-ı Hakk'ın selbî-tenzihî sıfatları üzerinde durulmuş, on üçüncü bölümde “Allah'ın fiilî sıfatları” başlığı altında Eş'ariyye'nin hüsün-kubuh anlayışı, şer problemi açısından da bakış yapılarak detaylıca anlatılmıştır. On dördüncü bölümde esmâ-i hüsnâya temas edilmiş, Kur'an'da yer alan burhân-ı temânü' çerçevesinde Allah'ın birliği meselesi tartışılmıştır. On altıncı bölümde nübüvvet konuları ele alınarak Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ispatı Kur'an'ın i'câzı, hissî ve haberî mücizeler çerçevesinde işlenmiş, sonuna da keramet bahsi eklenmiştir. On yedinci bölümde âhîret meselesi üzerinde durulmuş, burada önce felsefecilerle kelâmcılar arasın-

daki anlaşmazlık noktaları tartışılarak cüz'î lâ yetecezzâ, halâ, insanın hakikati, Allah'ın bu âlem dışında âlemler yaratmaya kâdir olduğu, mâdumun iadesinin imkân dahilinde bulunduğu gibi konulara geniş yer verilmiş, âhîret hayatının ruhanî veya cismanî olduğu konusu işlenmiş, daha sonra kabir azabı, cennetle cehennemın şu anda mevcudiyeti, mizan, hesap ve sırat meseleleri zikredilmiştir. On sekizinci bölümde günahların affı, şefaât, tekfir gibi hususlar işlenmiş, on dokuzuncu bölümde esmâ ve ahkâm konusu ele alınıp iman ve küfrün tanımı, ehl-i kibleden hakka muhalefet edenlerin tekfir edilip edilemeyeceği, mürtetik-i kebîrenin hükmü gibi hususlar ve yirminci bölümde imâmete yer verilmiştir. Burada imamda bulunması gereken özellikler sıralanmış, Şîa ile Ehl-i sünnet'in imâmet anlayışları mukayese edilerek Şîa'nın görüşleri eleştirilmiştir (vr. 227^b-472^a).

Nihâyetü'l-ʿuḳûl güçlü istidlâllere ve zengin birikime sahip bir müellifin eseridir. Fahreddin er-Râzî konuları işlerken İslâm dışı akım, düşünce ve inançların yanı sıra başta Mu'tezile olmak üzere İslâm mezheplerinin görüşlerine de geniş yer vermiş, sık sık filozofların anlayışlarını naklederek eleştiriler yöneltmiştir. Müellif mukaddimede diğer müelliflere ait eserlerde kendi eserindeki inceliklerin bulunmadığını, konuları işlerken görüşlerini aktardığı mezhepler için onların eserlerinde bile bulunmayan istidlâller ortaya koyduğunu belirtir ve eserinin güzel bir tertibe sahip olduğunu söyler. Ancak Fahreddin er-Râzî'nin diğer eserlerinde olduğu gibi burada da ayrıntıya fazlaca yer vermesi ve işlenecek konuları iç içe kısımlara ayırması konuların anlaşılmasını güçleştirdiği de bir gerçektir. Usûlü'd-din meselelerinde aklın yetkinlik alanlarını ve ulaşabileceği son noktaları ele almayı hedefleyen *Nihâyetü'l-ʿuḳûl* metafizik alanında aklın yetki ve sınırlarını irdeleyen bir eser olarak dikkati çekmektedir. Her ne kadar bir kelâm kitabı ise de bu çalışma, dönemin ilmî ve felsefî birikimini ortaya koyan ve Fahreddin er-Râzî'nin entelektüel kişiliğini yansıtan bir eser olarak kelâm ve felsefenin yanı sıra tefsir, tasavvuf, din psikolojisi, mantık, Arap edebiyatı gibi disiplinlerde de yararlanılabilecek bir kaynak konumundadır.

Burhâneddin en-Nesefî tarafından *Muhtaşaru Nihâyeti'l-ʿuḳûl* adıyla özetlenen *Nihâyetü'l-ʿuḳûl*'ün (Süleymaniye Ktp., Yenîcamî, nr. 758, vr. 220^a-408^b) çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır (Beyazıt Devlet Ktp., Merzifonlu Ko-

ca Mustafa Paşa, nr. 363; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2376 [I. cilt], 2377 [II. cilt]; Cârullah Efendi, nr. 901; Ragıb Paşa Ktp., nr. 596; TSMK, Revan Köşkü, nr. 504, III. Ahmed, nr. 1784; Kahire Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, nr. 748; Haydarâbâd Âsafîye Ktp., nr. 15). Râzî'nin *el-Mebâhişü'l-meşrikiyye*'sini neşreden Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî, *Nihâyetü'l-ʿuḳûl*'ün Dârü'l-kütübî'l-Misriyye nüshasının I. cildinin yayımlandığını (neşredeninin notu, I, 44), ayrıca Abdülcebbar Abdurrahman da eserin Ali Sâmî en-Neşşâr tarafından tahkik edildiğini (*Münşe'âtü'l-ma'ârif*, İskenderiyye 1973) kaydetmektedir (*Zehâ'irü't-türâşî'l-ʿArabî el-İslâmî*, I, 529). *Nihâyetü'l-ʿuḳûl*, Kahire Üniversitesi'nde Salâh Muhammed Abdurrahman el-Cemâle tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (1991).

BİBLİYOGRAFYA :

Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-ʿuḳûl fî dirâyeti'l-uşûl*, Ragıb Paşa Ktp., nr. 596, tür.yer.; a.m.f., *el-Mebâhişü'l-meşrikiyye* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1410/1990, neşredeninin notu, I, 44; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1988; Brockelmann, *GAL*, I, 668; *Suppl.*, I, 922; Abdülcebbar Abdurrahman, *Zehâ'irü't-türâşî'l-ʿArabî el-İslâmî*, Basra 1401/1981, I, 529.

İLYAS ÇELEBİ

NİJER

Afrika'nın kuzeybatısında ülke.

- I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA
- II. TARİH
- III. ÜLKEDE İSLÂMİYET

Denize kıyısı bulunmayan Nijer kuzeyde Cezayir, kuzeydoğuda Libya, doğuda Çad, güneyde Nijerya, güneybatıda Benin ve Burkina Faso, batıda Mali ile komşudur. Resmî adı Nijer Cumhuriyeti (Republique du Niger) olup eskiden Fransız sömürgesi iken 3 Ağustos 1960'ta bağımsızlığına kavuşmuştur; 1.267.000 km²'lik yüzölçümüyle Batı Afrika'nın en büyük ülkesidir. Nüfusu 10.790.352 (2001), başşehri Niamey (2005 yılı başlarına ait tahminle 774.000 nüfus), diğer önemli şehirleri Zinder (191.000), Maradi (164.000) ve Tahoua'dır (80.000).

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

Büyük bir kısmını çöllerin kapladığı ülkede yüzey şekilleri sade bir görünüştedir. Büyük Sahra'nın Cezayir sınırları içinde kalan kesiminin güney uçları kuzeydeki topraklara sokulur. Aynı şekilde doğudaki Çad'ın hareketli kumullarının yer aldığı çöllerinde de doğu sınırından içeri girer. Kuzeyde-